

Johan Withaar

De Opgejaagden

Inhoud

Hoofdstuk 1	Waarom dit boek?	6
Hoofdstuk 2	Wat voorafging	14
Hoofdstuk 3	De Opgejaagden, deel I	18
Hoofdstuk 4	De Opgejaagden, deel II	61
Hoofdstuk 5	De Opgejaagden, deel III	82
Hoofdstuk 6	Reconstructie, analyse en onderzoek	106
Hoofdstuk 7	De Zefat-groep, eerste lijn helpers	128
Hoofdstuk 8	Betrokken vertrouwelingen in tweede lijn	219
Hoofdstuk 9	De zestien opgejaagde Joden	229
Hoofdstuk 10	Na de oorlog	283
	Nawoord	304
	Bronvermelding	308

Waarom dit boek?

Dit boek is de afronding van een jarenlang onderzoek naar de historische achtergronden van zestien opgejaagde Joden, die allen de Tweede Wereldoorlog hebben overleefd dankzij de zorg van enkele helden. Ze zaten onder andere in een bos verscholen. Bij mooi weer, maar ook gedurende twee barre winters. Het woord ‘opgejaagd’ geeft al aan dat de zestien nooit helemaal veilig waren. Ze moesten regelmatig vluchten voor de barbaarse bezetter. De aanzet tot dit boek is gegeven door de Joodse onderduiker Alfred (Ab) van Dien. Het is vooral aan hem te danken dat de onderduikperiode van een dertiental Joodse Emmenaren en een drietal Joden van buiten de gemeentegrens na de oorlog lokale bekendheid heeft gekregen.

Van Dien schreef na de oorlog zijn persoonlijke herinneringen op en gaf het de titel *De Opgejaagden, herinneringen van een Joodse onderduiker*. In een ander boek over het leven van Van Dien, *Van de Stobbe en de bossen*,¹ staat dat Van Dien tijdens de oorlog notities maakte op wat resten papier die hij, verpakt in grote gedroogde bladeren, in de grond van het Valtherbos zou hebben verstopt. Dit is uiterst onwaarschijnlijk. Onder anderen Aaltjo Oldenburger, die tot de Zefat-groep² behoorde, vertelde mij dat er in de oorlog niets werd opgeschreven. “Wij beschouwden dat in die tijd als de grootste zonde om aantekeningen of iets dergelijks te maken. Alles moest in je geheugen bewaard worden”.³ Het kleinste detail kon tot verraad leiden. Daarom wilde iedereen zo weinig mogelijk weten. “Wat we wisten, konden we verraden.” Het is in de huidige tijd bijna niet voor te stellen dat dit een automatisme was van ieder die tot de Zefat-groep behoorde. Ze waren destijds nog jongeren die zelf ook gevaar liepen om opgepakt te worden. Tijdens en na de oorlog bleek dat zwijgen een soort tweede natuur was van de Zefat-groep en de onderduikers. Zwijgen en elkaar toch begrijpen, was wat hen bond. Ze begrepen elkaar vaak zonder woorden en vertrouwden elkaar door en door. Een stille hint van de één was een duidelijk sein voor de ander. Door het zwijgzame karakter, tijdens en na de oorlog, hebben de nabestaanden (te) weinig gehoord van hun ouders. Het zat niet in de aard van hun ouders om zielig, stoer of belangrijk te doen.

Ab van Dien raakte zijn herinneringen daarna kwijt.⁴ Naderhand bleek dat een medeonderduiker, die inmiddels in Israël woonde, ze van hem te leen had gekregen. De herinneringen werden teruggestuurd naar Nederland waarna Van Dien

1 Van de stobbe en de bossen 2004 p.4.

2 Zie hoofdstuk De Zefat-groep, eerste lijn helpers

3 Ongedateerde brief van A. Oldenburger aan G. Groenhuis.

4 Emmer Courant 8 juni 1982.

besloot ze openbaar te maken. Zijn herinneringen werden van 18 februari 1949 tot en met 15 april 1949 voor het eerst gepubliceerd in het weekblad *De Zwerver*⁵ als een negendelig feuilleton. *De Zwerver* kwam in 1948 voor het eerst uit en was een gezamenlijke uitgave van de GOIWN⁶ en de stichtingen LO⁷ en LKP.⁸ In *De Zwerver* stond echter niet het volledige verhaal. Alleen het eerste deel van het uit drie delen opgebouwde verhaal van Ab van Dien werd toen voor het eerst openbaar.

Aansluitend aan de publicatie in *De Zwerver* verschenen de herinneringen van Ab van Dien in de *Emmer Courant*. Hij was daar op dat moment werkzaam. Van 22 april 1949 tot en met 23 december 1949 verscheen *De Opgejaagden* in een 29-delige serie in genoemde krant.⁹

Ook in kleine kring hebben de betrokkenen nog getracht om hun weggestopte herinneringen op schrift te stellen. Ze kwamen er al snel achter dat in vertrouwde kring weliswaar extra informatie kon worden gedeeld, maar merkten dat de emoties de overhand namen. Het eindigde in tranen. Het lukte gewoon niet om de herinneringen op te schrijven en het plan moest worden gestaakt. Het doet denken aan de historische woorden van dichter Leo Vroman:

“Kom vanavond met verhalen, hoe de oorlog is verdwenen.
Herhaal ze honderd malen, alle malen zal ik wenen.”

5 <https://lo-lkp.nl/de-zwerver/de-zwerver-1949/de-zwerver-1949-februari.html>.
6 Gemeenschap Oud Illegale Werkers Nederland.
7 Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers.
8 Landelijke Knokploegen.
9 De artikelen over *De Opgejaagden* zijn in het gemeentearchief van Emmen in te zien. Op Delpher zijn de stukken onleesbaar gemaakt vanwege wettelijke beperking op de auteursrechten.

In 1982 bracht Welzijnswerk Valthe, met medewerking van Ab van Dien, de eerste versie van *De Opgejaagden* in boekvorm uit. Het eenvoudig uitgevoerde boekje kreeg als ondertitel *Herinneringen van een Joodse onderduiker in het Valtherbos*. Het boekje was succesvol. De eerste druk kwam uit in mei 1982, al snel gevolgd door de tweede druk in augustus 1982, de derde druk in juni 1983 en de vierde druk in september 1985. De vijfde druk werd in maart 2004 uitgegeven door Plaatselijk Belang Valthe. Dit was de laatste uitgave van *De Opgejaagden* tijdens het leven van Ab van Dien. Hij overleed in 2005.

De Opgejaagden leest als een waargebeurd, spannend jongensboek, maar wel één met een gitzwarte achtergrond. Wie begint met lezen, kan niet stoppen. De lezer wil weten hoe het verder gaat en hoe het afloopt. Met zorgvuldig gekozen en indringende bewoordingen geeft Van Dien een kijkje in het gevoelsleven van een onderduiker. Hij schuwt niet de gevaren waaraan ze vrijwel continu blootstonden te beschrijven.

Het viel mij op dat in de eerste vijf drukken van *De Opgejaagden* een aantal vage omschrijvingen voorkwam. Want waar was Van Dien toen hij schreef: “Hier waar ik nu ben”? (p.25) Wie bedoelde hij met “de jongeman in Drentse vrouwenkleding”? (p.20) Wie waren de door hem beschreven “pyjamaridders”? (p.66) Wie waren de “berkenaren”? (p.63) Wie was het “kopstuk der illegaliteit”? (p.29) Op deze en talrijke andere vragen kreeg de historisch geïnteresseerde lezer geen antwoord.

Op zich is dit niet vreemd. In diverse boeken en publicaties over de Tweede Wereldoorlog werden en worden betrokkenen met initialen of onder hun schuilnaam vermeld. De mens achter de schuilnaam was slechts in kleine kring bekend en vaak bleef deze ook na de oorlog liever in de luwte. De illegale harde werkers, die hadden gedaan wat ze vonden dat ze moesten doen, klopten zich na de oorlog nooit op de borst. De mens achter de schuilnaam was in kleine kring bekend, dat was voldoende.

Deze voor buitenstaanders onduidelijke omschrijvingen werden ook niet verklaard in *Van de stobbe en de bossen*, *Hoe een Drentse onderduikervaring zich ontwikkelde tot een levensvisie*. Dit boek werd een jaar voor het overlijden van Ab van Dien uitgegeven door Herinneringscentrum Kamp Westerbork en de Stichting De Stobbe.

*Van de stobbe en de bossen*¹⁰ is volgens eindredacteur Petra Timmer in de eerste plaats bedoeld als een saluut aan Van Diens redders. De inhoud blijkt echter voor een groot deel een herhaling van *De Opgejaagden* te zijn, maar er zijn twee grote verschillen. Ten eerste is de beginperiode van het onderduikersleven van Van Dien

¹⁰ Van de stobbe en de bossen p.5.

uitgebreider beschreven dan in *De Opgejaagden* en is de historische context van die tijd aangepast. Ten tweede wordt in *Van de stobbe en de bossen* uitgebreid stilgestaan bij het naoorlogse leven van Van Dien. Het valt daarbij op dat de namen van zijn redders, andere betrokkenen en de gebeurtenissen niet altijd even correct zijn weergegeven. Enige voorbeelden: veearts Vlielink¹¹ heet Vrielink, bakker Thijs Vos¹² heet Thijs Kuipers en politie/veldwachter Brals¹³ is marechaussee Bralts (met t). Jan Hendriks is niet omgekomen in Clusum¹⁴, maar met uiterste wreedheid vermoord in het concentratiekamp Husum. Bij de opsomming van namen van verzetsmensen van het eerste uur¹⁵ ontbreekt de naam Jan Niemeijer. Valthe werd niet op 10 april 1945¹⁶ bevrijd, maar op 11 april 1945, zoals correct op de gedenksteen bij het eerste onderduikershol staat aangegeven.

Om een antwoord te krijgen op de vele vragen die bij mij opkwamen na het lezen van *De Opgejaagden* en *Van de Stobbe en de bossen*, startte ik omstreeks 2010 een beperkt onderzoek. Het ging mij in eerste instantie om helderheid te krijgen over de personen die door Van Dien waren beschreven. Al snel raakte ik besmet met het onderzoeksvirus en wilde ik meer weten. Bijvoorbeeld over de aangifte van een zekere “Ol Pieter” en de aanleiding en achtergrond van de moord op Bertus Zefat. Bij mijn eerste afspraak met de gemeente Borger-Odoorn had ik niet veel hoop. Het gemeentehuis in Exloo was in 1943 toch door het verzet in de as gelegd om het bevolkingsregister te vernietigen? Was er nog iets bewaard gebleven? Het was voor mij een heel bijzonder moment toen een medewerker met de tot dan toe nooit gepubliceerde aangifte van Ol Pieter kwam aanzetten. Het smaakte naar meer. Niet veel later ging ik voor het eerst naar het Nationaal Archief in Den Haag (afdeling Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, CABR) en naar het Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD) in Amsterdam.

Voor een onderzoek in het CABR dient een onderzoeker, vooraf en tijdens het bezoek, te voldoen aan strenge regels. Onderzoek naar een persoon wordt alleen toegestaan als vooraf een wettelijk bewijs van overlijden van die persoon kan worden getoond. Regelmatig stuitte ik op de steeds strenger wordende privacyregels. Het viel niet altijd mee om een bewijs van overlijden te verkrijgen. Gemeentes en andere instellingen hanteren strenge privacyregels, soms ook volkomen willekeurig. Wat de ene gemeente weigerde te verstrekken, bleek bij een andere gemeente openlijk op internet te staan. Soms had ik geluk en traceerde ik een hulpvaardig familielid, soms vond ik een rouwadvertentie op internet of een grafsteen van de overledene. Maar vaak moest ik veel geduld hebben voordat

11 Van de stobbe en de bossen p.23.

12 Van de stobbe en de bossen p.44.

13 Van de stobbe en de bossen p.46/52.

14 Van de stobbe en de bossen p.52.

15 Van de stobbe en de bossen p.43.

16 Van de stobbe en de bossen p.53.

een onderzoek werd goedgekeurd en dus toegestaan. Bij de toegangstourniquet tot het CABR werd gecontroleerd wat ik allemaal bij me had. Een schrijfmap bijvoorbeeld, werd blad voor blad doorgebladerd. Eenmaal binnen werd er door meerdere controleurs streng op toegezien dat de gevraagde archiefstukken volgens de regels werden behandeld en met name dat ze niet werden gefotografeerd. Lens afplakken dus.¹⁷ Geen eigen pennen of potloden mee, geen puntenslijper of iets dergelijks. Geen blocnote op archiefstukken leggen en vooral stil zijn Na afloop van het onderzoek volgde bij de uitgang van het CABR wederom controle op eventuele illegaal meegenomen archiefstukken.

De resultaten van dit eerste, nog zeer beperkte, onderzoek heb ik in april 2012 gepubliceerd in een epiloog die is toegevoegd aan de zesde, geheel herziene, druk van *De Opgejaagden*, uitgegeven door Plaatselijk Belang Valthe. Deze zesde druk onderscheidt zich van de eerdere drukken door het geheel nieuwe uiterlijk en een ander formaat. In die uitgave is ervoor gekozen om het verschil in schrijftaal en spreektaal te benadrukken. Zinnen die bedoeld zijn als gesproken woord werden in schuinschrift weergegeven. Ook zijn enkele kleine onvolkomenheden aangepast. Geheel nieuw was dat alle direct betrokkenen kort werden beschreven en een gezicht kregen door het plaatsen van foto's, beschikbaar gesteld door familieleden.

Met het verschijnen van de zesde druk waren nog niet al mijn vragen beantwoord. Mijn onderzoek was nog niet compleet. Want Van Dien schreef toch dat niemand wist wat Jan Hendriks na zijn arrestatie had moeten doorstaan? (p.104)¹⁸ Ik vroeg me af wát Jan Hendriks had moeten doorstaan. Was het voor mij nog mogelijk te achterhalen wat hij had meegemaakt en waaraan hij was overleden? Ook vroeg ik me af waarom vrijwel elke Drent Bertus Zefat kent en weet dat hij werd gefusilleerd, maar waarom vrijwel niemand zijn medestrijder Jan Hendriks kent. Hoe en waarom was Hendriks dan vermoord? Wat had hij moeten doorstaan en vooral waar was hij gebleven? Waarom werden Zefat en de zijnen met een Yad Vashem-onderscheiding geëerd terwijl Jan Hendriks deze niet kreeg? Zefat en Hendriks hadden toch beiden hun leven gegeven om dat van vele Joden te redden? Deze ongelijkheid wordt met de uitgave van dit boek rechtgezet. Leefde “Bobbeltje”, het Joodse meisje van zeven jaar, nog? Had zij nog herinneringen? Het waren allemaal vragen die ik in de zesde druk nog onbeantwoord moest laten, maar steeds in mijn gedachten bleven rondzweven. In het voorliggende boek wordt dan ook uitgebreid ingegaan op de antwoorden op deze vragen. Met name op de uiterst wrede omstandigheden en onmenselijke geselingen die Jan Hendriks niet heeft kunnen overleven.

17 Jaren daarvoor, toen het Nationaal Archief nog onder een ander ministerie viel, was dat onder voorwaarden nog wel toegestaan. Op de van hen verkregen kopieën werden voorkomende namen met een zwarte stift onzichtbaar gemaakt.

18 Zie ook Van de stobbe en de bossen p.52.

Dit boek vormt de afronding van mijn jarenlange onderzoek. Wat ik kon onderzoeken heb ik onderzocht. Met (vrijwel) alle nabestaanden van onderduikers en de Zefat-groep heb ik contact gehad. Ze hadden zich over heel Nederland verspreid, maar ook in de USA en Israël heb ik, met veel geduld en geluk, nazaten kunnen traceren. Zij hebben mij op enthousiaste wijze ontvangen, te woord gestaan en van informatie en foto's voorzien. Voor zijn dood heb ik nog uitgebreid met de laatste overlevende, de verzetsstrijder Aaltjo Oldenburger, kunnen praten. Thans zijn er in directe lijn geen overlevenden meer die uit eigen ervaring nog over de gebeurtenissen kunnen vertellen. Samen met mijn vrouw heb ik alle van belang zijnde locaties in Nederland en Duitsland bezocht. De bezoeken aan de concentratiekampen Neuengamme en Husum en de begraafplaats van Jan Hendriks waren ronduit indrukwekkend.

Dankzij de kinderen van Edu ter Veer en Leo Kropveld heb ik de, nooit eerder gepubliceerde, herinneringen van hun vaders in dit boek mogen opnemen. Deze herinneringen geven soms een verrassend andere kijk op het onderduikersleven in het Valtherbos, maar leverden ook onverklaarbare tegenstrijdigheden op. Hoe is het bijvoorbeeld te verklaren dat Ab van Dien zich herinnerde door drie jongemannen te zijn ontdekt (p.52), terwijl mede-onderduiker Leo Kropveld in zijn herinneringen schreef door slechts één iemand (p.263) te zijn ontdekt? Het geheugen van de mens is een raar fenomeen. Ook prees ik me bijzonder gelukkig met de notities die de zoon van Bep Carla Meiboom heeft gemaakt van het weinige dat zijn moeder hem ooit heeft verteld (p.275). De brieven die Henderik Westerink had bewaard, gaven een goede indruk van de onderlinge verhoudingen na de oorlog.

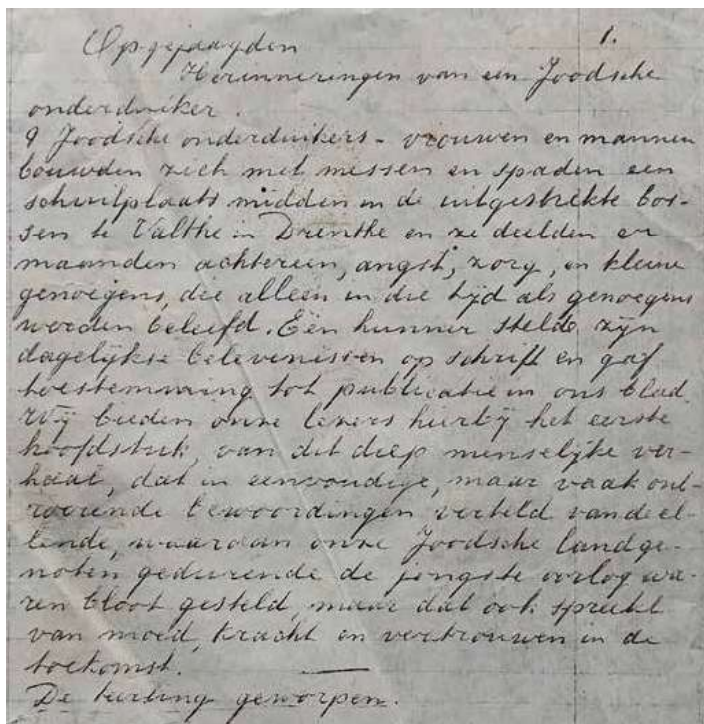
Geheel onverwacht kreeg ik een ander handgeschreven document in bezit. Op 67 gelinieerde pagina's was het verhaal van *De Opgejaagden* volledig overgeschreven.¹⁹ Het handschrift was niet van Ab van Dien en het stuk was ondertekend met de initialen R.D. Het is mij niet gelukt te achterhalen wie R.D. was en wat de beweegredenen zijn geweest om de herinneringen van Ab van Dien woord voor woord, letter voor letter, over te schrijven. Een mogelijkheid is dat deze persoon verbonden is geweest aan het weekblad *De Zwerper*.

Een enkeling bleek wel in het bezit te zijn van een, nog op een ouderwetse schrijfmachine, getypte versie van *De Opgejaagden* op folioformaat.²⁰ In het Landesarchiv te Osnabrück werd nog een Duitse vertaling van *De Opgejaagden* aangetroffen.

19 Ontvangen van mevrouw L. Veenstra, die het had verkregen uit de erfenis van P. Middelveld en L. Pol uit Weerdinge.

20 Gebleken is dat tussen de gevonden documenten verschillen in tekst zitten.

Fragment van De
Opgejaagden in het
handschrift van de
onbekend gebleven
R.D. (Collectie:
J. Withaar).

Waarom dit boek?

Dit boek is bedoeld als een combinatie van leesboek en naslagwerk. Het verhalen-
de leesdeel wekte zoveel vragen op dat het riep om onderzoek. Een deel van dat
onderzoek is in de zesde druk gepubliceerd maar was nog niet volledig. Nader
onderzoek heeft nog meer informatie opgeleverd, die aan dit boek is toegevoegd.

- Hoofdstuk over de moord van Jan Hendriks (Zefat-groepslid).
- De ontdekking van het tweede onderduikershol.
- Herinneringen van Edu ter Veer (Zefat-groepslid).
- Herinneringen van Leo Kropveld (onderduiker).
- Herinneringen van Bep Carla Meiboom (onderduiker).
- Hoofdstuk over Grades Fuhler (illegaal werker).
- Hoofdstuk over Klaas Kienecker (landwachter).
- Hoofdstuk over de doctoren Simon van Heerde en Jacob Roelof Hospers.
- Hoofdstuk over de marechaussees Wijnandus Weerman en Jacob Bralts.

In dit boek zijn tevens veel foto's toegevoegd; zowel van nazaten als van archief-
stukken.

Vragen die ik nu nog heb, zullen bij gebrek aan bronnen waarschijnlijk nooit meer
beantwoord kunnen worden.

Emmen, 11 mei 2023, Johan Withaar.

OPGEJAAGDEN...

Herinneringen van een Joodse onderduiker

Tegen Joodse onderduikers - vrouwen en mannen - bouwden zich met messen en spaden een schuilplaats midden in de uitgestrekte Valtherbossen in Drenthe en zij deelden er maanden achtereenvolgend angst, zorg en kleine genoegens, die alleen in die tijd als genoegens werden beleefd. Een humor stelde zijn dagelijkse belevenissen op schrift en gaf ons toestemming tot publicatie in ons blad. Wij bieden onze lezers hierbij het eerste hoofdstuk van dit diep-menselijke verhaal, dat in eenvoudige, maar vaak ontroerende bewoordingen vertelt van de ellende, waaraan onze Joodse landgenoten gedurende de jongste oorlog waren blootgesteld, maar dat ook spreekt van moed, kracht en vertrouwen in de toekomst.

De teerlinggeworpen

In groepjes staan ze - mijn buurlui - nog even het laatste nieuws te bespreken. Hebgen echter fiets ik ze voorbij. Ze mogen me niet zien. Het is elf uur 's avonds een tijdstip, waarop het voor mij verboden is om me buiten de vier muren van ons huis te bevinden. Vanavond echter zijn we in overtreding: na acht uur buiten per fiets en zonder papieren. De zin, die drie jaar lang ons devies zou zijn: "niets te verliezen, alles te winnen", geldt nu voor het eerst op deze avond.

Het is een pracht-zomeravond: Augustus 1942. Als op ijle vleugels draagt een koel nachtwindje allerlei zomergeluiden tot in verre dreeven; het sjilpen van de krekels, het gekwaak van kikkers, geluiden, die me enigszins op mijn gemak stellen.

Men meter voor me fietst mijn begeleidster, die me op de plaats van bestemming zal afleveren. Als ze me te ver vooruit is, fluit ik een bekend liedje. Een enigszins goedkoop liedje, niet passend bij het doel van onze fietstocht. Maar juist omdat het zo'n bekend liedje is, fluit ik het. In niets toeh wil je onderscheid maken tussen iemand, die enkel met het doel om te gaan slapen, naar huis fietst en één, die een fietstocht maakt om aan de wurgende greep van de bezetter te ontkomen.

Fluiten, eigenaardig is dat; dat doe je zo gauw als je bang bent of als je iets uitspoekt, wat in strijd is met de opvatting van politie of andere zgn. ordebewaking. Wat hebben we later vaak tegen elkaar gezegd, als we op de weg waren en er iets fluitende passeerde: "Hoor je, da's oké, ook een duiker of iemand met een half varkentje op z'n karretje gevouwen". Enfin, zo ook nu; al fluitende bereiken we de weg buiten het dorp. Mijn fiets is bepak met mijn rugzak, die me drie jaar lang is trouw gebleven en waarin het meest nodige voor een "duiker" bij elkaar is gepakt. Hier, op een eenzame weg, gaan we naast elkaar fietsen. - Straks, als ik er ben, zal mijn begeleidster terug gaan, om hopelijk goede afloop aan de achtergebleven familie te vertellen. Het is een niet te definiëren gevoel, als je je huis hebt verlaten, gaande naar iets, wat je nog nooit hebt gezien, wat je niet kent en waar je mensen en dingen zult treffen, die je vreemd zijn.

- Seite 1 -

Übersetzung und Zusammenfassung des Buches "Die Gejagten"

Übersetzer: J.H. Tapken und M. Schmees

Neun untergetauchte Juden (Frauen und Männer) bauten sich mit Messern und Spaten ein Versteck mitten in den ausgedehnten Valther Wäldern in Drente und teilten zusammen Monate der Angst, Sorge und kleine Vergnügen, die nur in dieser Zeit als Vergnügen empfunden wurden.

Einer von uns schrieb seine täglichen Erlebnisse von dem Elend der jüdischen Bevölkerung während des letzten Krieges auf in - einfachen, aber oft erschütternden Worten.

Anfang

An einem wunderbaren Sommerabend im August 1942 fahre ich bei meinen Nachbarn vorbei. Sie dürfen mich nicht sehen.

Es ist 11⁰⁰ Uhr abends - ein Zeitpunkt, da es für mich verboten ist, mich außerhalb der vier Wände meines Hauses zu befinden.

Heute abend sind wir jedoch nach 8⁰⁰ Uhr abends mit dem Rad und ohne Papiere unterwegs. Der Satz, der drei Jahre lang unsere Devise sein wird "nichts zu verlieren, alles zu gewinnen" gilt heute abend zum ersten Mal.

De getypte versie van De Opgejaagden. (Collectie: J. Witthaar).

De Duitse vertaling van de samenvatting. (Collectie: Niedersächsisches Landesarchiv Abteilung Osnabrück).

Wat voorafging

Voordat de Tweede Wereldoorlog ook Nederland in zijn greep hield, heerste er een wereldwijde crisis. De jaren 1929-1940 staan bekend als een lange periode van economische krimp en grote werkloosheid. Het aantal werklozen in Nederland bedroeg in 1930 ongeveer 150.000 en kwam in 1935 op een hoogtepunt van bijna 600.000. Het was voor het eerst dat de werkloosheid in Nederland zo hoog was en zo lang duurde. Van elke vier Nederlandse arbeiders was er één langer dan een jaar werkloos.¹

De Nederlandse regering zette werkkampen op voor uitkeringsgerechtigde werklozen. Zij werden daar tewerkgesteld om het recht op een uitkering te behouden. De werkzaamheden vonden in het algemeen plaats op ontginnings- en ruilverkavelingsprojecten van de Heidemij, die voornamelijk in Noord- en Oost-Nederland lagen. De Rijksdienst voor de Werkverruiming nam in 1939 de werkverschaffingskampen over en liet nieuwe kampen bouwen. Op 10 oktober 1941 nam de door de Duitsers aangestelde Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart het besluit om Joodse werkkampen in te stellen. De werkverschaffingskampen werden ontruimd en vormden vanaf januari 1942 het voorportaal van Kamp Westerbork, meestal gevolgd door een treinreis naar de dood.²

Op 20 januari 1942 beslisten de Duitsers in een villa aan de Duitse Wannsee dat er vernietigingskampen met gaskamers en verbrandingsovens moesten komen. Het vernietigingsproces was niet effectief genoeg. Het doel werd om alle Joden in de bezette gebieden snel, simpel en effectief te vermoorden om ze daarna volledig in het niets te laten verdwijnen. De Endlösung stond op het punt van beginnen.

Veel Joden geloofden niet dat ze in concentratiekampen zouden worden vermoord. Zelfs niet toen de Joodse Raad op 26 juni 1942 officieel op de hoogte werd gesteld. Vanaf die dag was er voor het eerst niet alleen meer sprake van tewerkstelling.

De grotere Joodse buurten in het westen van het land waren als eerste aan de beurt om krachten voor de werkkampen te leveren. Op 25 juni 1942 bleek dat ook alle mannelijke Joden van 18 tot 55 jaar in de provincies Groningen, Friesland en Drenthe zouden worden opgeroepen.

¹ Canon van Nederland.

² Wikipedia, Joodse werkkampen in Nederland.

Vanuit Emmen vertrok op maandag 20 juli 1942 een tram met als bestemming het werkkamp Vledder. In de tram zat een zevental Joodse mannen: Meijer Cohen en Hartog Valk uit Nieuw-Amsterdam en Herman Jakobs, Maurits Jakobs, Levie Kropveld, Philip Kropveld en Aron Magnus uit Emmen.³

Links: Barakken op het werkkamp Vledder. (Uit: Jodenkampen door Niek van der Oord).

De achterblijvers verkeerden in dubio. Hadden zij geluk gehad of werden zij later alsnog opgeroepen? Was het misschien toch raadzamer om onder te duiken? In augustus 1942 vond een bijeenkomst plaats in het Joodse schooltje bij de synagoge aan de Julianastraat. Hier werd gesproken over onderduiken. Er werden tal van lastig te beantwoorden vragen gesteld. Wie was te vertrouwen? Konden ze het andere mensen aandoen zichzelf in gevaar te brengen door jouw aanwezigheid als onderduiker? Waar lieten ze hun kinderen of moesten die ook onderduiken? Er was twijfel over het nut van onderduiken. De Duitsers hadden toch terrein verloren? De oorlog zou toch niet lang meer duren?

Rechts: Administratieve werkzaamheden in het werkkamp Linde. (Collectie: Herinneringscentrum Kamp Westerbork).

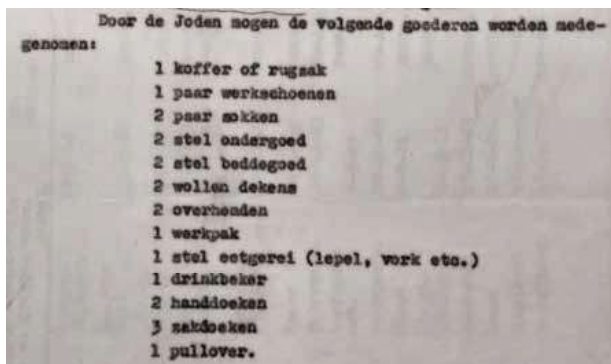
De aanleiding voor deze bijeenkomst was zeer waarschijnlijk de oproep aan nog eens 32 Joodse mannen om zich te melden voor een werkkamp.⁴ Op maandagochtend 17 augustus 1942⁵, half zeven in de morgen, vertrok voor de tweede keer een 'Jodentram' uit Emmen. Slechts negentien van de opgeroepen mannen waren komen opdagen. De andere dertien mannen, waaronder de vier Joodse jongemannen die in dit boek worden beschreven, Ab van Dien, Jacob Kropveld, Leo Kropveld en Abraham From, waren ondergedoken. Voor de Joodse mannen die wel kwamen opdagen was het werkkamp Linde bij Hoogeveen helaas niet de

3 Gemeentearchief Emmen, 1.755, doos 0066-06. Lijst gedateerd 21 augustus 1942 van het Gewestelijk Arbeidsbureau.

4 Dit waren Berend Bollegraaf, Hartog Bollegraaf, Heiman Bollegraaf, Salle Bollegraaf, Levie ten Brink, Alfred Cohen, Daniël Cohen, Hartog Cohen, Heiman Denneboom, Izaak Denneboom, Alfred van Dien, Abraham From, Salomon From, Meijer Gottfriedt, Israël Jakobs, Meinard Kats, Jakob van Klaveren, Jacob Kropveld, Julius Kropveld, Leo Kropveld, Max Leezer, Emanuel Magnus, Nathan Magnus, Meijer David Meiboom, Simon Meijer, Jonas van Oosten, Erich Israël Roseboom, Kurt Stein, Izaak Valk, Jonas Valk, Levie Zilverberg en Louis Zilverberg.

5 Emmen in Oorlogstijd door G. Groenhuis 1990, p.149 en Hun namen worden niet vergeten door M. Bulte 2014, p.52.

Lijst van toegestane spullen die opgepakte Joden mochten meenemen op transport. (Gemeentearchief Emmen 1.755 doos-0066-06).

eindbestemming, zoals zij vooraf dachten. Een telegram⁶ aan Emmenaar Johannes Strootman vermeldde: “Gaan morgen 4 uur naar Westerbork.”⁷ De negentien mannen werden in verschillende concentratiekampen vermoord.

Eind september 1942 waren er 42 werkkampen ingericht waarin ruim vijfduizend mannen waren ondergebracht. In die maand werd besloten dat de werkkampen in de nacht van 2 op 3 oktober 1942 ontruimd zouden worden. De tewerkgestelden werden onder het voorwendsel van gezinshereniging naar Westerbork overgebracht.

Gelijktijdig vond in de nacht van 2 op 3 oktober 1942 een massale razzia plaats. Het ging deze keer niet alleen om mannelijke werkkampen, maar om iedereen met enigszins Joods bloed, vrouwen, kinderen, oude mensen en zieken. Wie op dat moment niet op een veilige plek was ondergedoken, werd opgepakt en afgevoerd. De hel bleek plotseling zeer dichtbij.

In de vroege ochtend van de derde oktober 1942 vertrok een volle tram van de EDS⁸ vanuit Emmen richting Noordbarge, met als bestemming Westerbork.⁹ Uit alle windrichtingen arriveerden daar op één dag wel tienduizend mensen, waarvan de meesten niet veel later, in onder andere veewagens, naar een vernietigingskamp werden getransporteerd.

De Duitsers hadden met opzet voor 2 en 3 oktober 1942 gekozen, omdat de Joden op die dag Jom Kippoer (Grote Verzoendag) vierden. De zaterdag 3 oktober was daarnaast een sabbatdag. Tijdens Jom Kippoer vindt voor Joden de grote schoonmaak van de ziel plaats; een geestelijke bevrijding tijdens de herdenking van de

6 Het telegram was vermoedelijk verstuurd door Jonas (Jo) Valk. Hij vertrok ook op 17 augustus 1942 (M. Bulte 2014, p.139). Hij woonde op dat moment op het adres Wilhelminastraat 11, terwijl Strootman op het adres Wilhelminastraat 3 woonde. Wellicht wilde Valk zijn vrouw en moeder laten weten, wat er met hem ging gebeuren.

7 Emmen in Oorlogstijd door G. Groenhuis 1990, p.149.

8 EDS is de afkorting van Eerste Drentsche Stoomtramweg-Maatschappij.

9 Emmen in Oorlogstijd door G. Groenhuis 1990, p.151.